

⁴⁴ «Απομνημονεύματα ενός ψιττακού», σ. 139.

⁴⁵ Ο. π., σ. 139.

⁴⁶ Για τις σχέσεις σάτιρας και αλληγορίας βλ., John Mac Queen, *Αλληγορία*, μετ. Κώστας Ιορδανίδης, Ερμής, Αθήνα 1973, σ. 95 - 102.

⁴⁷ Βλ. Ελένη Φουρναράκη, *Η εφημερίδα «Ηλίας» του Παναγιώτη Σούτσου*, 1833. Περιλήψεις - Ευρετήρια, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1986, κ' - κβ'.

⁴⁸ «Διατί ο *Ηλίας* είναι εφημερίς Βασιλική και Ανθλοπωργική», *Ηλίας*, αριθ. 12, 1 Αυγούστου 1833, σ. 47.

⁴⁹ Ο. π., σ. 47.

⁵⁰ Είναι τα εξής: δύο «Επιστολαί Περιηγητού» (*Ηλίας*, 4 και 18 Ιουλίου 1833), και το «Μία ημέρα μου εις το Άργος και δύο τρεις στιγμαί εις το Ναύπλιον» (11 Ιουλίου 1833).

⁵¹ *Ηλίας*, 11 Ιουλίου 1833, σ. 25.

⁵² «Ο Πειραιεύς», (*Ηλίας*, 5 Μαΐου 1855), και «Μία ημέρα εν Σεβαστουπόλει» (5 Αυγούστου 1855).

⁵³ *Ωδή εις την εικοστήν Πέμπτην Μαρτίου*. Εις ην προστίθενται και τεμάχια ποιήσεων αυτού προεκδοθέντα, έχοντα δε κείμενον τον Ελληνικόν αγώνα, Εν Αθήναις 1843, σ. 13 - 21.

⁵⁴ *Ο Μεσσίας ή τα Πάθη του Ιησού Χριστού*, Εν Αθήναις 1839, μς' - ξε'.

Λίτσα Χατζοπούλου

Η ΣΑΤΙΡΑ ΚΑΙ Η ΠΑΡΩΔΙΑ, ΟΔΟΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΡΕΑΛΙΣΜΟ:

Ο «ΛΕΑΝΔΡΟΣ» ΤΟΥ ΚΩΝ. ΠΩΠ ΚΑΙ Ο *ΛΕΑΝΔΡΟΣ* ΤΟΥ ΠΑΝ. ΣΟΥΤΣΟΥ

ΌΤΑΝ ΤΟ 1834 Ο ΠΑΝΑΓΙΩΗΣ ΣΟΥΤΣΟΣ έδιδε στο φως της δημοσιότητας τον *Λεάνδρο*, είχε πλήρη επίγνωση ότι ήταν ο πρώτος ρομαντικός συγγραφέας που εμφανιζόταν στην ελληνική εκδοτική σκηνή και ως μυθιστοριογράφος. Στις σελίδες, αν εις την οδόν, την οποίαν ενεχαρέξαμεν, ιδώμεν μετ' ολίγον άλλων εκκρισμάτων συγγραφείσ μυθιστοριών», θα γράψει στον «Πρόλογο» του έργου του.¹ και η ευχή του θα εισακουστεί σύντομα, και μάλιστα με έναν τρόπο που δεν πιθανόν ο ίδιος δεν είχε προβλέψει. Οι Έλληνες ομότεχοί του θα ειδικάσουν προθύμως «εις την υποτιθέμενην ραδίαν οδόν» της πεζογραφίας, και έτσι θα είναι λίγοι εκείνοι που θα μνηθούν τον *Λεάνδρο* του ως προς την υπόθεσιν, την πλοκή και τους χαρακτήρες. Αναφέρω ενδεικτικά τον *Θέρανδρο* του Εκαμεινώνδα Φραγκούδη (1847), μυθιστόρημα στο οποίο η επίδραση του *Λεάνδρου* είναι καθοριστική. Την ίδια παρατήρηση μπορούμε να διατυπώσουμε και για το διήγημα του Κωνσταντίνου Πωπ «Ο Λεάνδρος. Ελληνική ειδήσις», που δημοσιεύτηκε στην *Ευτέρπη* το 1853.² Ωστόσο, σε αντίθεση με τους συγγραφείς που στηρίζονται στο μυθιστόρημα του Παν. Σούτσου για να συνθέσουν παρόμοια ή ανάλογα αφηγήματα, ο Κων. Πωπ γράφει ένα διήγημα που είναι από τον επιφανειακό ρομαντισμό του δίνει μιαν εικόνα της ελληνικής κοινωνίας και εν τέλει ανατρέπει το πρότυπό του με την ημικεκαλυμμένη παρουσίαση του τυπικού ρομαντικού ήρωα και της τυπικής ρομαντικής ιστορίας. Με την παρούσα ανακοίνωση, θα επιχειρήσω να διευκρινίσω τους όρους και τους τρόπους με τους οποίους επιτυγχάνεται κάτι τέτοιο.

Ας θυμηθούμε ότι ο *Λεάνδρος* του Παν. Σούτσου είναι ένα επιστολικό μυ-

θιστόρημα. Φορείς της πρωτοπρόσωπης αφήγησης είναι τέσσερα πρόσωπα: ο Λεάνδρος, η αγαπημένη του Κοραλία, και οι φίλοι τους Χαρίλαος και Ευφροσύνη. Η υπόθεση αφορά τον έρωτα του Λεάνδρου και της Κοραλίας, ο οποίος παρεμποδίζεται από τον γάμο της ηρώιδας: η κατάληξη είναι κατά το σύνθημα τραγική, αφού η Κοραλία πεθαίνει από μαρασμό και ο Λεάνδρος αυτοκτονεί.

Ως λογοτεχνικός χαρακτήρας, ο Λεάνδρος του Παν. Σούτσου συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά του τυπικού ρομαντικού ήρωα. Κατηφής και μελαγχολικός, αποστρέφεται τον «ζυγόν της κοινωνίας» και προτιμά τη φύση, τη μόνωση και την περιυψωμένη. Ζει με τα οράματα του ένδοξου παρελθόντος και η διαπίστωση του ζοφερού και άδοξου παρόντος τον κάνει ακόμη πιο απαισιόδοξο. Η συμμετοχή του στα κοινά ενισχύει τις τάσεις επομόνωσης και φυγής που τον χαρακτηρίζουν. Τέλος, για να ολοκληρωθεί ο κύκλος των ρομαντικών στοιχείων, η ενασχόλησή του με την ποίηση οδηγεί πάντα σε ποιήματα ημιτελή.

Περίπου είκοσι χρόνια μετά την πρώτη εμφάνιση αυτού του ρομαντικού ήρωα στην ελληνική πεζογραφία, έρχεται να ενσωματωθεί με λέξεις και με ρήματα ο Λεάνδρος του Κων. Παπ. Το διήγημα του χρονολογού της *Ευτέρπης* είναι γραμμένο σε τρίτο πρόσωπο και η ιστορία παρουσιάζεται στον αναγνώστη διά στόματος του κλασικού παντογνώστη αφηγητή, ο οποίος βέβαια δεν αρκείται στην προκαθορισμένη αφήγηση των γεγονότων, αλλά συχνότατα προσθέτει σχόλια, κρίσεις, παρατηρήσεις και παραινέσεις.³ Σε γενικές γραμμές, η υπόθεση δεν διαφέρει πολύ από το μυθιστόρημα του Σούτσου. Ο Λεάνδρος, γιος αγωνιστή της Επανάστασης, είναι ερωτευμένος με την Ιουλία, κόρη επιφανούς αθηναϊκής οικογένειας. Εκείνη αρχικά φαίνεται να ανταποδίδει το αίσθημα, αλλά στη συνέχεια αρραβωνιάζεται τον Κλεάνθη, ο οποίος επίσης προέρχεται από πλούσια οικογένεια. Όταν, όμως, ο πατέρας του Κλεάνθη χάνει το υπουργικό του αξίωμα, η Ιουλία διαλύει τον αρραβώνα και μαθαίνοντας ότι ο Λεάνδρος είναι άρρωστος τον επισκέπτεται. Εν τέλει, όπως πληροφορούμαστε από την επιστολή της ηρώιδας στη φίλη της Ιφιγένεια, ο Λεάνδρος πεθαίνει από μαρασμό και η ίδια αποφασίζει να γίνει μοναχή.

Όπως διαπιστώνουμε, ο Κων. Παπ αποκλίνει από το πρότυπο του στον τύπο της αφήγησης και στην έκβαση της ιστορίας. Οι διαφορές, ωστόσο, ανάμεσα στους χαρακτήρες των δύο αφηγημάτων είναι πολύ περισσότερο ουσιαστικές. Κατά πρώτον, ο Λεάνδρος που σκιαγραφείται από την πένα του Παπ δεν φαίνεται να έχει τα τυπικά ρομαντικά χαρακτηριστικά που εντοπίσαμε στον ήρωα του Σούτσου. Η μελαγχολία και η κατήφεια που τον τυραννούν παρουσιάζονται ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων δυσκολιών που αντιμετώπισε στη διάρκεια της σύντομης ζωής του και όχι ως στοιχεία μιας δεδομένης βιοθεωρίας και κοσμοθεωρίας όπως συμβαίνει με τους ρομαντικούς χαρακτήρες. Επιπλέον, ο ήρωας αυτός δεν έχει καμιά ανάμειξη στα κοινά, ούτε νοσταλγεί το

ένδοξο παρελθόν της Ελλάδας. Η μόνη φιλοδοξία του είναι η ποίηση. Εν τούτοις, κι εδώ βλέπουμε ένα σημαντικό στοιχείο αντίθεσης με τον Λεάνδρο του Σούτσου, είναι ένας ποιητής που αποτυγχάνει. «Τα πρώτα δοκίμια του Λεάνδρου γράφει ο Κων. Παπ, δεν ήταν ανεπτυγμένα. Εδόθη εις αυτά η έγκρισσις και των εδωκόντων, και τότε δη τότε ο ποιητής μας είδε την δόξαν κρατούσαν ασηνήν και ετοιμήν να στέγην το μέτωπόν του» [σ. 170]. Σύντομα, όμως, ο νεαρός ήρωας φτάνει σε εκφραστικό αδιέξοδο, μόλις διαπιστώνει την επιπολαιότητα των υισθημάτων της Ιουλίας: «Εις μάτην ο Λεάνδρος επειράτο ήδη να συζητήσει, δεν ήτο σχεδόν πλέον ποιητής» [σ. 173]. Έκτοτε αδιαφορεί για οποιαδήποτε κοινωνική ή επαγγελματική πρόοδο, αφού στο «ιδίον του στάσιον, το της ποιήσεως, απέτυχε» [σ. 230].

Ανάλογες διαφορές μπορούν να εντοπιστούν και ανάμεσα στους γυναικείους χαρακτήρες των δύο αφηγημάτων. Η Ιουλία δεν είναι ούτε τόσο ρομαντική ούτε τόσο αφοσιωμένη στον έρωτά της όσο η Κοραλία. Αρχικά συγκινηθεί από τον Λεάνδρο, σύντομα όμως φαίνεται να κλίνει προς επιλογές που θα μπορούσαν να της εξασφαλίσουν άνετη ζωή και κοινωνική κατάξωση. Ένας σπαυδει να εξηγήσει ο αφηγητής, «δεν γράπα [τον Κλεάνθη], αλλ' από απεισιότητα και φρόνησιν απλώς εδέχθη την λατρείαν του. Ηνείχεται να είπω, ότι εν το κόσμω ότι σπουδάζετο υπό επιφανούς νεανίου, αλλ' έφριττεν επί τη θέσει του να είπωσι το αυτό και περί του υιού του αγωνιστού» [σ. 228].

Αν η βασική παράμετρος της πλοκής στο διήγημα του Κων. Παπ ήταν ο έρωτας του Λεάνδρου προς την Ιουλία, τότε η λύση που δίνει ο συγγραφέας θα ήταν συζητήσιμη ως προς τη συνεπαγωγή της από τον μύθο. Η μεταστροφή της Ιουλίας είναι ένα στοιχείο που θα μπορούσε να οδηγήσει σε λιγότερο τραγικές διευθετήσεις. Γιατί, λοιπόν, θα έπρεπε να πεθάνει ο Λεάνδρος, αφού αυτό και μετά τις αντιδότητες κερδίζει την αγαπημένη του, και έτσι ανατρέψει η αιτιώδης σχέση μεταξύ ανέφικτης επιθυμίας και θανάτου; Ένας λόγος είναι βέβαια, ότι στα ρομαντικά αφηγήματα ο ήρωας ή η ηρώιδα πεθαίνουν, ακόμη κι αν ο θάνατός τους δεν είναι επιβεβλημένος. Εν τούτοις, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συγκεκριμένη λύση που δίνει ο Κων. Παπ δεν οφείλεται μόνο στην ανάγκη να τηρηθούν οι κανόνες της ρομαντικής πεζογραφίας. Διαβάζοντας προσεκτικά το διήγημα, θα διαπιστώσουμε ότι ο θάνατος του Λεάνδρου προέρχεται από την επιθυμία του ανέφικτου, μόνο που το ανέφικτο δεν είναι πια ο έρωτας αλλά η ποίηση. Ο Λεάνδρος «ετήκετο διά την περί την ποίησιν αποτυχίαν του» [σ. 346]. Η ιδέα του θανάτου

πραγματικώς τον ελύπει διότι ο μόνος πόθος του ήδη ήτο η Μούσα. Λεν ήθελε να χωρισθῆ απ' αυτής [...]. Την Ιουλίαν δε ούτε καν ενθυμείτο πλέον, αφ' ης μάλιστα ελληροφορήθη τους αρραβώνιας της, αφ' ης ενούσην ότι ήτο όναρ της νεανικής καρδιάς του ο έρωσ εκείνος...

Ω! ναι, δεν πάσχει μεν ένεκα της Ιουλίας, δεν αποθνήσκει εκ του

προς αυτήν έρωτος, αλλά το πρώτον κατά της καρδιάς και της ζωής αυτού τραύμα επέφεραν ο έρωσ ούτος» [σ. 346-347].

Ως τώρα έχουμε δει τις βασικές διαφορές ανάμεσα στο διήγημα του Κων. Ποπ και στο μυθιστόρημα του Παν. Σούτσου. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι τέτοιου είδους αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις είναι αναμενόμενες και σε κάποιο βαθμό φυσιολογικές: ο μύθος είναι κοινός και κάθε συγγραφέας δίνει τη δική του ερμηνεία-εκδοχή. Εν πρώτοις, δεν προτίθεται να διαφωνήσω. Έχω, όμως, τη γνώμη ότι, όσον αφορά αυτά τα δύο ομότιτλα αφηγήματα, οι αποκλίσεις και οι διαφοροποιήσεις λαμβάνουν ειδικότερη σημασία.

Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Ο Παν. Σούτσος γράφει ένα μυθιστόρημα βασισμένο σε πρότυπα και όρους του ευρωπαϊκού ρομαντισμού: για την ακρίβεια, μεταφέρει στα καθ' ημάς πρόσωπα και συναισθήματα που ως τότε κυριαρχούσαν στα έργα του Γκαίτε, του Φόσκολο, του Λαμαρτίνου, της Σταέλ, του Βύρωνα. Σ' αυτό το μυθιστόρημα δίνει τον τίτλο *Ο Λεάνδρος*, όνομα που ανακαλεί, βέβαια, το βυρωνικό έργο (*The Bride of Abydos*, «Witten after swimming from Sestos to Abydos»), διατηρώντας συγχρόνως στο νου του αναγνώστη τις μνήμες του αρχαιοελληνικού μύθου. Είκοσι χρόνια αργότερα, κι ενώ ο ελληνικός ρομαντισμός έχει ενηλικιωθεί και έχει τροφοδοτήσει την πεζογραφία μας με ήρωες που κατά το μάλλον ή ήττον προσομοιάζουν στον Λεάνδρο του Σούτσου, δημοσιεύεται ένα ομότιτλο διήγημα, με όλα τα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν.⁴ Στην περίπτωση αυτή, ο τίτλος δεν ανακαλεί μόνο το βυρωνικό έργο, αλλά κυρίως το μυθιστόρημα του Σούτσου. Κατά την εκτίμησή μου, ο Ποπ δεν επιζητεί να εντάξει το διήγημά του στην οδό που άνοιξε ο Παν. Σούτσος, αλλά μάλλον να το απομακρύνει από αυτήν, δεν επιχειρεί να το συνδέσει με τον *Λεάνδρο* του 1834, αλλά μάλλον να το αντιπαράθεσει σ' αυτόν: το δικό του αφήγημα δεν είναι απλώς μια εκδοχή του μύθου αλλά κάτι περισσότερο, μια απάντηση. Προς αυτήν την κατεύθυνση, άλλωστε, φαίνεται να λειτουργεί και ο υπότιτλος «Ελληνική εικόνα». Είναι γνωστό ότι ο Παναγιώτης Σούτσος επικρίθηκε ότι αντέγραψε ευρωπαϊκά μυθιστορήματα και ότι το έργο του είναι κατ' ουσίαν συρραφή αποσπασμάτων από έργα του Γκαίτε, του Φόσκολο, της Σταέλ και του Λαμαρτίνου.⁵ Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι ο υπότιτλος του Κων. Ποπ τονίζει την ελληνική προέλευση της ιστορίας ή τουλάχιστον την τοποθέτησή της σε ελληνικά συμφραζόμενα, τα οποία όμως δεν περιορίζονται σε ονόματα τόπων και καταγραφή γεγονότων, αλλά επεκτείνονται στους τομείς των ειδικότερων κοινωνικών συνθηκών και νοοτροπιών.

Στο σημείο αυτό μεταβαίνουμε στο δεύτερο σημαντικό ζήτημα: με ποιον τρόπο ο Κων. Ποπ επιτυγχάνει αυτήν τη μεταφορά; Ας σημειωθεί ότι στο διήγημά του ελάχιστες φορές προσδιορίζεται ο τόπος όπου λαμβάνουν χώρα τα

γεγονότα της ιστορίας, σε αντίθεση με το μυθιστόρημα του Σούτσου, όπου ο συγγραφέας έρχεται συχνά αντιμετώπος με τοπωνύμια, στοιχεία της ελληνικής ιστορίας, περιγραφές αρχαιολογικών χώρων κ.ά. Ωστόσο, το διήγημα του Ποπ στηρίζει την ελληνική του ταυτότητα στην αποτύπωση των ηθών και των συνήθειών που χαρακτηρίζουν την κοινωνία της εποχής. Ο διάλογος του Ποπ με την Ιουλίαν με τον πατέρα του Κλεάνθη, που αναφέρεται στον γάμο των παιδιών τους αλλά και στην πολιτική καριέρα του μέχρι πρότινος αντιπροέδρου, είναι ασφαλώς ένα από τα πιο χαρακτηριστικά σημεία. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν οι επιστολές που ανταλλάσσουν η Ιουλίαν και η Ιφιγένεια: αντί για τις βαθυστάνακτες σκέψεις και τις ζοφερές αιτιολογολογίες της Κοραλίας και της Ευφροσύνης, οι πρωίδες του Ποπ γράφουν για τη ζωή τους, τη θέση που επιθυλάσσει σ' αυτές η ελληνική κοινωνία και τη ήθη της, την τύχη ή την ατυχία που έχουν οι κόρες των ελληνικών οικογενειών. Τέλος, ο ίδιος ο αφηγητής δεν παραλείπει να αναφερθεί σε ορισμένες συνθήκες των Αθηναίων αστών, όχι χωρίς κάποια σαρκαστική διάθεση. Ας σημειώσω πως περιγράφει τη διαβίωση των συγχρόνων του: «Είς αίθουσαν οικίας της, μετ' άκρας πολυτελείας επεστρωμένην, διότι ουδείς των πλουσίων ταπήτων, μετ' ασπέν των ελληνικών επίπλων έλειπεν απ' αυτής (κατά ταύτα μόνον η ελληνική πρόοδος μεγίστη), δύο άνδρες [...] εκάθηνον» [σ. 230]. Με ανάλογο τρόπο αναφέρεται και στα πολιτικά ήθη της εποχής, μιλώντας για τον πατέρα του Κλεάνθη: «Τω έπρεπε λοιπόν προ καιρού η γερουσιαστική θέσις, αλλά τα ελληνικά υπουργεία παίζον άριστα την πολιτικήν, και την θέσιν αυτήν την κερταίον πάντοτε δέλεαρ έτοιμον ίνα κεντώσι την όρεξιν τοιούτου πολυτίμου επιτήρηματος των» [σ. 231]. Τέτοιου είδους σχόλια αποκαλύπτουν την αγάπη του Κων. Ποπ για ένα άλλο είδος πεζού λόγου, το χρονογράφημα. Άλλωστε, από το 1848 ως και την εποχή που δημοσιεύει τον «Λεάνδρο», ο συγγραφέας συντάσσει τη χρονογραφική στήλη της *Εστέρης* με τίτλο «Έργα και Ημέρα», τον οποίο υπογράφει με το ψευδώνυμο "Γοργίας".

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι και στον *Λεάνδρο* του Παναγιώτη Σούτσου υπάρχουν στοιχεία που μας επιτρέπουν να συναγάγουμε μίαν εικόνα για τις ιδέες και τη νοοτροπία που κυριαρχούν στην Ελλάδα του 1834.⁶ Η διαφορά όμως είναι ότι ο Παν. Σούτσος δεν συνδέει τα στοιχεία αυτά —ελάχιστα, άλλωστε— με την υπόθεση του έργου του: απλώς τα παραθέτει είτε ως γεγονόςτα στα πλαίσια παρεμβή ο ήρωας είτε ως σκέψεις που διατυπώνονται μεταξύ ποιητών άλλων. Αντίθετα, ο Κων. Ποπ επιχειρεί να προσδώσει την ιστορία του Λεάνδρου στις ελληνικές κοινωνικές συνθήκες με μια σχέση αιτιότητας. Είναι, λόγω των πελαταιακών σχέσεων που χαρακτηρίζουν την πολιτική ζωή του νέου κράτους, ο πατέρας του Λεάνδρου απολύεται από την υπηρεσία του και συνεπώς ο Λεάνδρος δεν έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει συγκροτημένη παιδεία [σ. 171]· η στروφή της Ιουλίας προς τον Κλεάνθη εξηγείται με βάση τον κοινωνικό κρατούντα: η αστάθεια και η επιπολαιότητα των νεαρών θυμα-

τέρων αποδίδονται στην ανάγνωση κακών μυθιστορημάτων ή στις στενές «μεταξύ νέας και νέας» φιλίες [σ. 229]. η ασθένεια του Λεάνδρου δεν έχει αφορμή μόνο την περί την ποίηση αποτυχία του, αλλά και κάτι πολύ απλό και καθημερινό, αφού ο ήρωας «τυχών βαναύσου προϊσταμένου, όστις τον άνθρωπον δεν εξετίμα υπεράνω της περί το αντιγράφειν ικανότητός του, εφέρετο ενίοτε προς αυτόν αποτόμως και υπεροπτικώς» [σ. 346].

Ξεκινώντας την ανακοίνωσή μου, μίλησα για «ημικεκαλυμμένη παρόδηση του τυπικού ρομαντικού ήρωα και της τυπικής ρομαντικής ιστορίας». Ορισμένοι ίσως διαφωνήσουν με τη χρήση του όρου “παρόδηση”, αφού εδώ δεν έχουμε σκωπτικό ύφος ή γελοιοποίηση του θέματος. Ας σκεφτούμε, όμως, όλα τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας, συμπεριλαμβανομένης, βέβαια, της εποχής και της ίδιας της ρομαντικής πεζογραφίας. Για έναν αμιγώς ρομαντικό συγγραφέα και για έναν αμιγώς ρομαντικό αναγνώστη, η απομόνωση του Λεάνδρου από το “υψηλό” περιβάλλον στο οποίο τον ενέταξε ο Παν. Σούτσος και η εισαγωγή του σε έναν καθημερινό χώρο που κυριαρχείται από τις διόλου ρομαντικές έγνοιες του βιοπορισμού και της συμβίωσης με έναν κακό προϊστάμενο είναι αφ’ εαυτής ένα είδος παρόδησης: διαφορετικά, γιατί να επιλεγεί ένας ήρωας με το συγκεκριμένο όνομα και μια ιστορία με ανάλογα χαρακτηριστικά;

Αυτό είναι το γενικό πλαίσιο: ας σταθούμε, όμως, και σε κάποια ειδικότερα σημεία. Είδαμε πως στο διήγημα συμπλέκονται δύο στοιχεία, προσφιλή στους ρομαντικούς καλλιτέχνες, η ποίηση και ο έρωτας. Ωστόσο, ο Κων. Ποπ δεν φαίνεται να έχει καμιά διάθεση να φραιβοποιήσει ή να εξάρει κανένα από τα στοιχεία αυτά: και στις δύο περιπτώσεις, μάλλον, οι αντιλήψεις του συνιστούν πραγματικά παράδοξα, εφ’ όσον συγκρούονται με τις κοινές πεποιθήσεις της εποχής, και συνεπώς ανατρέπουν τις προσδοκίες του αναγνώστη. Έτσι, σε αντίθεση με τους συγχρόνους του που θεωρούν την ποίηση περιβλημένη με ό,τι ευγενέστερο και υψηλότερο, όπως αλλωστε αποκαλύπτει η σχεδόν θρησκευτική τελεουργία των ποιητικών διαγωνισμών, ο Κων. Ποπ την χαρακτηρίζει “δόφο” της μητριάς φύσης, φορέα καταστροφής. Ο ίδιος αποδίδει την κύρια αιτία των προβλημάτων του Λεάνδρου στις ποιητικές του αναζητήσεις: ας δούμε ένα σχετικά παράδειγμα: «Ούτε λοιπόν οι γονείς του, ούτε αυτός ο ποιητής μας, είχαν όφελος τι πραγματικόν από τας μελωδικάς της Μούσης του στοναχάς. Δεν έφερον άρτον εις αυτόν» [σ. 171]. Προφανώς, η συμπλοκή της ευγενούς αυτής λογοτεχνικής ενέργειας με την ευτελή αναζήτηση άρτου, θα ήταν αρκετή για να επιφέρει φρικίαση στους ρομαντικούς καλλιτέχνες της εποχής. Και η φρικίαση αυτή θα γινόταν εντονότερη, με την απομυθποίηση του έτερου προσφιλοπού στοιχείου, του έρωτα, όπως φανερώνει το ακόλουθο παράθεμα:

Η νύκτα [η Ιουλίτσα] ανήκουσα εις πλουσίαν οικογένειαν, ηδύνατο αυτή ανέτως να ρεμβάζη, να μελαγχολή, ν’ αγαπά εν τη αγνότητι αυτής, τα άνθη τας κοιλιάδας, τας ρουματιάς, να κρατή ημερολόγιον των εντυπώσεων της, οπωσούν ορθογεγραμμένον. Η ένδεια δεν ήρχετο, ως κρημάτης νυκτερινός, να πιέζη το στήθος της, να παραλύη τας κινήσεις της. Ούτως, ο μεν Λεάνδρος ηγάπα, καθό ποιητής, η δε Ιουλίτσα διότι ηδύνατο ν’ αγαπήση... [σ. 171].

Φαίνεται πως ο Κων. Ποπ συνδέει τον έρωτα με συγκεκριμένες συνθήκες και ερμηνεύσεις που ανευρίσκονται μόνον σε ορισμένες κοινωνικές ομάδες. Έτσι, ο έρωτας είναι μια υπόθεση ταξική; Πιθανόν· εκείνο, όμως, που ενδιαφέρει είναι ότι η συγκεκριμένη αντίληψη μπορεί να ιδωθεί στο πλαίσιο της ρομαντικής πεζογραφίας ως αίτημα ρεαλισμού. Προφανώς, όλες αυτές οι ρομαντικές ηρωίδες που ερωτεύονται και πεθαίνουν έχουν λύσει τα βιοποριστικά τους προβλήματα ή δεν είχαν ποτέ· και στις δύο περιπτώσεις, η ιστορία τους μοιάζει εντελώς ξένη και αταίριαστη με την ελληνική κοινωνία, όπως και με κάθε κοινωνία που δεν αποτελείται μόνο από οικονομικά εύρωστους. Όμως, όμως, μια τέτοια διαπίστωση συνάγεται από ένα διήγημα, που εξωτερικά τρεπεί τις ρομαντικές αφηγηματικές συμβάσεις, τότε δεν αποτελεί μόνο επικριση των αφηγηματικών τυπολογιών αλλά και πρόταση για κάτι καινούριο, κάτι περισσότερο από την απλή εξιστόρηση ενός ατυχούς έρωτος.

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά του διηγήματος που έχουν επισημανθεί ως τώρα συνθέτουν ένα κλίμα και μια εικόνα που θυμίζει ελάχιστα τους ρομαντικούς συγγραφείς της εποχής, λ.χ., τους αδελφούς Σούτσους, τον Επαμ. Φραγκογιάννη, τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή ή τον Πιτζιπό της *Ορφανής*, προσεγγίζον όμως πάρα πολύ τον *Θάνο Βλέκα* του Παύλου Καλλιγά. Νομίζω ότι μπορούμε με σχετική ασφάλεια να ισχυριστούμε ότι ως προς την απεικόνιση των κοινωνικών συνθηκών και τις ρεαλιστικές ή μάλλον τις μη ρομαντικές προθέσεις, ο «Λεάνδρος» του Κων. Ποπ μπορεί να ενταχθεί στη γραμμή που ορίζουν τα μεταπορθήματα του Γρηγορίου Παλαιολόγου και του Παύλου Καλλιγά.

Ωστόσο, υπάρχει ένα ακόμη σημείο που συνδέει τον Κων. Ποπ με έναν άλλο μεγάλο ανατροπέα των ρομαντικών αφηγηματικών συμβάσεων, τον Εμμανουήλ Ροϊδη. Αν συγκρίνουμε τον «Λεάνδρου» με την *Πάπισσα Ιωάννα*, θα βρούμε αρκετές αναλογίες. Η χρήση των πραγματικών παραδόξων και η τήρηση των αφηγηματικών κανόνων της ρομαντικής πεζογραφίας είναι ασφαλώς οι προφανέστερες. Ας προσέξουμε επίσης το γεγονός ότι ο Παν. Σούτσος καταλείπει έναν από τους σατυρικούς στόχους του Ροϊδη. Η ίδια η *Πάπισσα* υπονοείται τη χορεία των βυρωνικών ηρώων που εισάγονται με το έργο του Σούτσου και κυριολεκτικώς στοιχειώνουν τη λογοτεχνική παραγωγή των ρομαντικών χρόνων· ας θυμηθούμε την παρωδία της σκηνής με τους βρυκόλακες ηρωίδας, μια απάντηση στην υποτελήμενη νεκροφάνεια της Ραλούς του Παν.

Σούτσου, αλλά και όλων των επιγόνων της ηρώων και ηρωίδων.⁷ Όσο κι αν ο Ροϊδής έχει διαμορφώσει ένα συγκεκριμένο προσωπικό ύφος και έχει αξιολογήσει συγκεκριμένα έργα και μοντέλα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, δεν μπορούμε ασφαλώς να αγνοήσουμε το γεγονός ότι αρκετά χρόνια πριν από την εμφάνιση της *Πάπιας* δημοσιεύεται ένα διήγημα με ανάλογες προθέσεις και τεχνικές. Και ίσως δεν θα ήταν υπερβολή να σκεφτούμε πως ο «Λέανδρος» είναι μια προειδοποίηση για όλα εκείνα που θα σατιρίσει και θα κατηγορήσει η *Πάπια*. Όντας στα πρώτα χρόνια των ποιητικών διαγωνισμών και ενώ η τελευταία ρομαντική γενιά βρίσκεται περί το τέλος της εφηβείας της, ο Κων. Ποπ έρχεται αφ' ενός να ξεκινήσει την απόπειρα προσγείωσης των υψιπέτων ρομαντικών σε εδάφη καθημερινά και οικεία, και αφ' ετέρου να συνεχίσει τη γραμμή που είχαν χαράξει, για άλλους λόγους και με άλλους όρους, ο Γ. Παλαιολόγος, ο Ι. Δελιγιάννης, ο Μ. Παπαδόπουλος Βρετός.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Παν. Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, Ναύπλιο 1834, σ. α'.

² Κων. Ποπ, «Ο Λέανδρος, Ελληνική εικόνα», *Εστέρη*, τ. ΣΤ', τχ. 8 (1.1.1853) 169-173, τχ. 10 (1.2.1853) 227-231, τχ. 14 (1.4.1853) 328-330, τχ. 15 (15.4.1853) 346-348.

³ Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Κων. Ποπ χρησιμοποιεί τις επαληθευτικές τεχνικές που εγγράφονται την προέλευση της ιστορίας από τον πραγματικό κόσμο και όχι από τη φαντασία του συγγραφέα. Έτσι, ο αφηγητής ισχυρίζεται ότι θα δηγηθεί την ιστορία του Λέανδρου όπως την άκουσε από έναν φίλο του ήρωα [σ. 169], και θα αφήσει να εννοηθεί ότι έχει στην κατοχή του τα χειρόγραφα του νεκρού [σ. 173, 227], ενώ σε κάποιο σημείο της αφήγησής του θα παραθέσει τις επιστολές της Ιουλίας και της Ιφιγένειας [σ. 328-330, 348]. Υπενθυμίζω ότι στο μυθιστόρημά του ο Παν. Σούτσος δεν παρέχει καμιά άμεση διαβεβαίωση για την «αλήθεια» της ιστορίας: αντιθέτως στον «Πρόλογο» του έργου κάνει λόγο για την «οργώσα φαντασία» των μυθιστοριογράφων [σ. α']. Ο Λέανδρος είναι, βέβαια, ένα επιστολικό μυθιστόρημα, αλλά δεν υπάρχει η επινόηση του «αφηγητή-εκδότη», με άλλα λόγια δεν γίνεται λόγος για την προέλευση των επιστολών.

⁴ Στο σημείο αυτό δεν θα πρέπει βέβαια να αγνοήσουμε το γεγονός ότι στη διάρκεια των είκοσι χρόνων που μεσολαμβάν ανάμεσα στα δύο αφηγήματα συμβαίνουν αρκετές αλλαγές σε πνευματικό και κοινωνικό επίπεδο, καθώς επίσης και τις ιδιαίτερες επιδράσεις που δέχεται ο Ποπ από την ευρωπαϊκή πέζογραφία. Εν τούτοις, παραμένει ενδιαφέρον το ότι ο Ποπ είναι ίσως ο μόνος από τους συγχρόνους του που συνδέει το διαφορετικό κλίμα της εποχής του με την ανάγκη ανατροπής των ρομαντικών πλαισίων που εισήγαγε στην ελληνική πέζογραφία ο Παν. Σούτσος, αξιοποιώντας προς αυτήν την κατεύθυνση αφηγηματικούς τρόπους Ευρωπαϊκών συγγραφέων όπως ο Μπαλζάκ και η Σταέλ.

Η ενδοκτικότητα τις κρίσεις του άγνωστου Λ. στο δημοσίευμα «Ο Λέανδρος του κ. Ροϊδούς», *Αθηνά* (Ναυπλίου), έτος Γ', αρ. 151, 8.6.1834. Ας σημειωθεί εδώ και η παρατήρηση του Ραγκαβή ότι ο Λέανδρος είναι μίμηση του Γκαίτε, μίμηση όμως που φαίνεται σε παρωδία λόγω της στομφώδους και υπερβολικής εκφράσεως του Σούτσου. Βλ. Α. [=Α.Ρ. Ραγκαβής], «Esquisses de littérature grecque moderne», *Le Revueur de l'Orient* 5 (1855-56) 258.

⁵ Σημειώνω ενδεικτικά την περιγραφή της αφίξεως του Όθωνα [σ. 74] και το ακόλουθο σχόλιο της Ευφροσύνης: «Η εύκολος ηθική την οποίαν ζητούσι να παραισάσουν εις την Ελλάδα Ευρωπαϊκά έθιμα και ήθη!» [σ. 26].

⁶ Βλ. σχητικά, Αθηνά Γεωργιαντά, *Αιών βυρωνομανής. Ο κόσμος του Byron και η ελληνική ποίηση*, Αθήνα: Εξάντας 1992, σ. 78-79.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΝΤΥΠΗΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟ
ΩΣ ΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟ ΜΙΣΑΗΛΙΔΗ

*Στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη,
ενός σοφού του μείζονος ελληνισμού*

ΟΙ ΕΙΣΙΔΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ έχουν αντιμετωπιστεί, ως τώρα, κυρίως μέσα στο ελληνικό (και, συνήθως, το στενότερο ελλαδικό) πλαίσιο τους, ή, το πολύ, μέσα στα συγκριτολογικά συμφραζόμενα της δυτικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Το γλωσσικό και γραμματειακό «πολυσύστημα» της οθωμανικής αυτοκρατορίας και ο υπόλοιπος ανατολικοευρωπαϊκός και βαλκανικός παράγοντας παραμένουν χόροι σε μεγάλο βαθμό αδιερεύνητοι, ίσως γιατί απαιτούν έναν διαφορετικό τύπο γλωσσολογίας, ενημέρωσης και, προπάντων, νοητοπίας απ' αυτόν που συνήθως αντιπροσωπεύεται στους λίγο περισσότερο, νοητούς, αλλά και στους σημερινούς αναγνώστες, κριτικούς και μελετητές.

Το ίδιο, άλλωστε, το χρονικό πλαίσιο του Συνεδρίου μας δίνει έμφαση σε κλασικές και γραμματολογικές τομές που ανταποκρίνονται αποκλειστικά σε ελληνικούς «σταθμούς», ενώ υπάρχουν και άλλα χρονικά σημεία της ευρύτερης ελληνικής πεζογραφίας ή του πνευματικού περιγύρου που θα μπορούσαν να «αναπολογιστούν», είτε διορθωτικά είτε συμπληρωματικά. Αν μείνουμε, πάλι, στα όρια του θέματός μας, και μόνο στη γνωστή, «μη λαϊκή-δημοτική» έκταση παραγωγή του ευρύτερου ελληνισμού, ή, έστω, του ελληνισμού μέσα στη διπλή κρατική υπόσταση του ελλαδικού και του οθωμανικού μορφώματος, θα βλέπαμε πως ο μισός αυτός αιώνας, 1830-1880, θα έπρεπε να διευρυνθεί τόσο προς τα πίσω όσο και προς τα εμπρός: θα μιλούσαμε, τότε - ίσως πιο εύστοχα, για έναν «πρώτο αιώνα» νεότερης ελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας: ο αιώνας αυτός θα άρχιζε γύρω στη Γαλλική Επανάσταση (*Αληθής Ιστο-*

Πατριάρχης αναπλασμένο με βάση, κυρίως, τον Πολυπαθή του Γρηγόριου Παλαιολόγου¹ *Θέατρο/Θέαμα/Περιδιάβαση του κόσμου* [Ταμσαί Ντονιά, 1871-2] και Ευαγγελίνου Μισσηλίδη, και τα πεζογραφικά έργα μερικών από τους νεότερους νεότερους Τούρκους πεζογράφους, του Ahmet Mithat, του Senseseddin Emin του Emin Nihat, κ.ά.⁴ δεν θα ήταν δυνατή, αν δεν υπήρχαν: η πετυχημένη προσπάθεια των μεγάλων αντίστοιχων αφηγηματικών συλλογών του ανατολικού και δυτικού Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, τα εκτενή έμμετρα αφηγηματικά περάσματα του Καϊσαρίου Δαπόντε προς την ίδια κατεύθυνση, η πατριολογική απήχηση του ηθικοδιδασκτικού-σχολικού *Romantisch Kram* του H. Campre, κτλ.

2. Η πιο ικανοποιητική εξήγηση για τη σύμμετρη πεζού λόγου και έμμετρον κειμένων («τραγουδιών») στις πρώτες νεοελληνικές σειρές έντυπων διηγημάτων (1790 κ.ε.)⁵ δεν πρέπει να βρίσκεται σε κάποια υποτιθέμενη δυτική «παιδεία» την οποία, άλλωστε, δεν μας την έχουν παρουσιάσει ούτε οι δυτικοί ιστορικοί των γραμμάτων μας ούτε οι ακόλουθοι και επίγονοί τους, αλλά στην πάγκοινη επιτυχία και εδραίωση του παραδοσιακού (ανατολικού) είδους των αρχικά προφορικών *χικαγιέ* ή *χικαγιέ* (i), *χικαγιέ* [*χαράβ* (kara) του, από τα μέσα του 13ου αιώνα και το *Γκιουλιτάν* του Σααντί, είχε περπατήσει και τη λόγια αφηγηματική λογοτεχνία, διαμορφώνοντας στον ευρύ χώρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μια μορφή εκτενούς πεζής διήγησης που αναλλασσόταν με έμμετρα χωρία ή ολόκληρα στιχογραφήματα: αρχικά, στις ιστορίες των ηρωικών είτε ερωτικών «ασίκηδων», όπου η σαφής ρεαλιστική αφήγηση και οι συνθησμενοί διάλογοι δίνονται σε πρόζα, ενώ οι «πατριολογικοί» μονόλογοι και διάλογοι σε (παρέμβλητους, κάποτε) στίχους, που προϋφαιούνται με μουσική συνοδεία: κατόπιν, σε πολλά άλλα υποείδη της αφήγησης, όπως στη «ρομαντική βιογραφία» ή στα συντομότερα «διηγήματα» ή *πατριολογικά* [sergüzešt: «ιστορίες», «συμβεβηκότα», «περιπέτειες»]).⁶

3. Μια πειστική εξήγηση για τη διδακτική και κοινωνική τροπή της ερωτικής θεματικής αρκετών ελληνικών και «γραικοτουρκικών» διηγημάτων και διηγημάτων μπορεί να βρισκεται και στους ευρύτερους, μέσα στον πολιτισμικό και πολιτολογιστικό οθωμανικό χώρο της εποχής, προβληματισμούς και ζυμώσεις γύρω από τις θρησκευτικές και κοινωνικές αντιθέσεις ή διδασκαλίες/υπερβάσεις που συμβαίνουν ή που εμποδίζονται, γύρω από την ανάγκη περιγραφής και στηλίτευσης παραδοσιακών πληρών της κοινωνικής ζωής, όπως η δουλεία, ο περιορισμός και η υποταγή της γυναίκας, η μη παραδοσιακή οικονομικά ζωή και τα κοινωνικά «παράσιτα», η αντίθεση ανάμεσα στις «γχοίριες» παραδόσεις και τις δυτικοευρωπαϊκές μόδες κ.ο.κ.

Και, φυσικά, ακόμα αρκετά μακριά από τη στιγμή κατά την οποία θα μπορούσαμε, για όλα τα παραπάνω ζητήματα, να μιλούμε με την ασφάλεια που δίνει η

ρία [όπως θα έπρεπε ορθότερα να ονομάζεται ο λεγόμενος «Ανώνυμος του 1789»], *Σχολείων των ντελικάτων εραστών του Ρήγα Βελεστινλή*, *Έρωτος απελευθέρωσης του Ιωάννη Καρατζά του Κύπριου*) και θα έληγε περίπου στα 1895, με την ολοκλήρωση των διηγημάτων του Βιζύηνου. Τότε θα ήταν ευδιάκριτο πως το χρονικό κέντρο του διανόμιστος αυτού θα έπεφτε περίπου στα 1839, χρονιά κατά την οποία αρχίζουν οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, αλλά και εκδίδονται στην Αθήνα οι *Μύθοι, μυθιστορία και διηγήματα ηθικά και ασταία* του Δ. Κ. Χατζηπασλάνη Βυζάντιου και ο *Πολυπαθής* του επίσης Κωνσταντινουπόλιτη Γρηγόριου Παλαιολόγου.

Φυσικά, δεν προλαβαίνω, εδώ, να συζητήσω αναλυτικά τον *επίκαιρο ρόλο* που έπαιξε όχι μόνο στη λαϊκή διήγηση, αλλά και στην «προσωπική» διδακτική, ρεαλιστική και ερωτική μυθιστορία η αφομοιωμένη, από πολύ παλαιότερα, σε Ανατολή και Δύση, *ανατολίτικη μορφική παράδοση* της «διήγησης-πλαίσου» και τον εγκιβωτισμένων σ' αυτήν ιστοριών.

Δεν θα καθυστερήσω, επίσης, στην αναμφισβήτητη *γενικότερη συμβολή*, του *ινδοπερσαβοτουρκικού παράγοντα* στη διαμόρφωση της παλαιότερης, λαϊκής και μη, χειρόγραφης και έντυπης πεζογραφίας μας (βυζαντινής, μεταβυζαντινής, νεότερης ελληνικής, αλλά και «γραικοτουρκικής»), από την εποχή του *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ* και των άλλων πρωτότυπων, μεταφρασμένων ή διασκευασμένων πεζών μυθιστοριών του Μεσαίωνα έως τα χρόνια κατά τα οποία αρχίζει να εμφανίζεται μια νέα σειρά έντυπων «γραικοτουρκικών» εκδόσεων της Αθήνας και της Ανατολής (1840 κ.ε.), που πληθαίνουν προς τα τέλη του 19ου αιώνα και ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς ακόμη και στις αρχές του αιώνα μας: *Πονσιανός, Ταγριαζαντέ, Μαλικ Σαχ, Αβζού ήλε Καμπέρ, Ασίκ Γκαρίμ, Σαχ Ισμαήλ, Κιόρρογλου, Ασίκ Κερέμ, Ασίκ Ομέρ*, κτλ. (δίπλα στις οποίες, άλλωστε, και οι ελληνικές και «γραικοτουρκικές» εκδόσεις του *Νασηρτίν Χάτζα*).²

Ούτε θα επεκταθώ, με όλα τα διαθέσιμα παραδείγματα, στη σημασία που είχαν τα *οθωμανικά γραμματειακά συμπεριλαμβανόμενα* για τη διαμόρφωση των θεμάτων στα πρώτα λαϊκά και μη λαϊκά έντυπα πεζογραφήματα σε νεοελληνική γλώσσα, ή στις επιπτώσεις που είχαν, με τη σειρά τους, αυτά τα τελευταία στον μη ελληνόφωνο χώρο της Βαλκανικής και της Ανατολής.

Για τα ζητήματα αυτά αρκούμαι να αναφέρω μερικά, μόνο, συμπεράσματα μιας πρόχειρης έρευνάς μου:

1. Η επιμονή στο σύνθετο, όσο κάποτε και χαλαρό ή ανεπιύσιτο, αφηγηματικό σχήμα μιας «διήγησης-πλαίσου» με εξαρτημένες ή εγκιβωτισμένες ιστορίες από ποικίλες πηγές, ακόμη και σε σχετικά «όψιμες» πεζογραφικές συνθέσεις, όπως το «γραικοτουρκικό» *Βιβλίο των γνώσεων* [Ιρφάν Ναμέ, 1846] του Αγάπριου Πατάζογλου, ο «ελληνικός» (αν και διασκευασμένος από δυτικό πρότυπο) *Γεραστάλης* (1858) του Λέοντα Μελά, η «γραικοτουρκική» μετάφρασή του από τον Φίλιππο Αριστόβουλο (1866), το «γραικοτουρκικό» (αλλά δι-

υπαρξη μιας πλήρους ή ικανοποιητικής «τράπεζας» βιβλιογραφικών δεδομένων» παρ' όλη την παρήγορη αύξηση της ερευνητικής κινητικότητας γύρω από την πεζογραφία του 19ου αιώνα μέσα στην τελευταία δεκαετία, εξακολουθούν να είναι πολλά τα κενά της βιβλιογραφικής μας ενημέρωσης, και οδήγηρή η καθυστέρηση της έκδοσης μιας ολοκληρωμένης Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα.

Ωστόσο, ακόμη κι αν περιοριζόμασταν στις κοινόχρηστες πληροφορίες και στις όχι και τόσο απαγορευτικές δυνατότητες συμπλήρωσής τους, θα βλέπαμε, καταρχήν, πως, σε ό,τι αφορά τους Ελληνες συγγραφείς και τα ελληνόγλωσσα έργα της περιόδου ύστερα από το 1830, η παρουσία πεζογράφων (και θεατρικών συγγραφέων) με χώρο ζωής και δράσης τον ευρύτερο οθωμανικό, είτε με προέλευση/καταγωγή «φαναριώτικη», «τουρκομερίτικη», ή, έστω, «ανατολίτικη αλυστηριώτικη» είναι αξιοσημείωτη. Από τους υπερτιμημένους αδελφούς Σούτσους, τον φημισμένο Βυζάντιο και τον υλοποιημένο, έως πρόσφατα, Γρηγόριο Παλαιολόγο μέχρι τον πολυώνυμο συγγραφέα της *Στρατιωτικής ζωής εν Ελλάδι* (1869-1870), τον αόρατο μέσα στις ιστορίες του θεάτρου μας κωμωδιογράφο του *Ερωτομανούς Χατζή Ασλάνη, ήρωος της Καραμανιάς* (1871), που υπογράφει μόνο με τα αρχικά Ε. Μ., αλλά είναι δόκιμος συνεχιστής της ιδιωματικής «ετερογλωσσίας» των *Κορκασιτικών*, του *Εξηγηταβελώνη* του *Τυχοδιόκτη*, της *Βαθβλωνιάς* και των άλλων έργων του Βυζάντιου, του *Μισί Κοζή* και αρκετών άλλων πεζών θεατρικών της έκτης και έβδομης δεκαετίας του 19ου αιώνα,⁷ τον σχεδόν άγνωστο Βασίλειο Νικολαΐδη του «αυτοβιογραφικού» μυθιστορήματος *Αλή-Χουρσάδ [Αλή-Χουρσάχ] Μπέης* (1882),⁸ και τον δικαίως γνωστό Γεώργιο Βίζυνο, η σειρά είναι μεγάλη και τα έργα όχι λίγα. Επίσης, η παρουσία και η σημασία της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης μέσα στα κύρια κέντρα της λογοτεχνικής και εκδοτικής δράσης, πέρα από την Αθήνα, τις άλλες μικρές ελλαδικές έδρες τυπογραφικής κίνησης και τις πόλεις της ελληνικής διασποράς, δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητες, όσο κι αν λείπουν ακόμα οι ουσιαστικές γραμματολογικές εργασίες που θα μας επέτρεπαν να σταθμίσουμε καλύτερα τον παράγοντα αυτό.

Η ενημέρωσή μας πάχει ίσως περισσότερο, επειδή ως τώρα αμέλησε ή πεισματικά αρνήθηκε να συνυπολογίσει και να αξιοποιήσει τις μη ελληνόγλωσσες πεζογραφικές επιδόσεις Ελλήνων συγγραφέων στην ίδια περίοδο, εδώ θα περιοριστώ μόνο στον «γραικοτουρκικό», εκδοτικό χώρο: Οι σύντομες βιβλιογραφικές προστάσεις των S. Salaville, E. Dalleggio, E. Μπαλάτ, αλλά και άλλων Ελλήνων και ξένων ερευνητών⁹ μας έχουν εφοδιάσει, από χρόνια, με την πρώτη καταγραφή και με ορισμένες επιμέρους παρουσιάσεις ενός συμπληρωματικού, και καθόλου περιορισμένου σε όγκο υλικού. Μέσα από το υλικό αυτό ξεχωρίζουν και ενδιαφέροντες ή παραγωγικοί συγγραφείς, ερασιτέχνες, διασκευαστές, μεταφραστές και επιμελητές-εκδότες, όπως ο Αγκυρανώ, Αγάπιος Πατάζογλου, ο Κούλαλης Ευαγγελινός Μισσηλίδης, ο Αναστάσιος,

Αναστασιόπουλος, ο Δημητράκης Χατζηεφραίμ Λανηλιζαντές από την Αττάλεια, ο Αθανάσιος (Νεβσεχρίλης) Φίλιππος Αριστόβουλος, ο Θεόδωρος Κασάτης, ο Γεώργιος Γαβριηλίδης κ.ά., αλλά και πολύγλωσσοι Συρολιβανέζοι ή Αρμένιοι μεταφραστές, όπως, π.χ., ο Νασίφ Μαλλούφ και ο Ζενόπ Ντερογιάν, ή οι πρώτοι μεταφραστές των ηθικοδιδασκτικών προτεσταντικών αφηγημάτων, που, όπως και τα παλαιότερά τους ελληνόγλωσσα πεζογραφήματα της Μάλτας, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του κοινού της τουρκο-ασιατικής πεζογραφίας στον 19ο αιώνα.

Κάτι άλλο που επίσης φαίνεται να μας έχει διαφύγει ως τώρα είναι ότι αυτοί οι «φαναριώτες» γλωσσικοί-τυπογραφικοί χώρος και άλλα οθωμανικά «κυστήρια» όπως, π.χ., το «αρμενοτουρκικό» και το αμιγές τουρκικό) συνδέονται με σημαντικές εντυπωσιακές εκδοτικές αναλογίες ή συμπώσεις, σαν κι αυτές που έλαβε ο Κωνσταντινουπόλιτης στην απώτερη καταγωγή αλλά και στην προτιμήσεις του Κ. Θ. Δημαράς, «τυχαίνου» συχνά, και όχι διαιρητικά, μέσα στην ιστορία των γραμμάτων: αν η ευρύτερη «γραικοτουρκο-ασιατική» γραμματεία ξεκινά, ως προς τις ένυπτες εκδόσεις, το 1718, η αντίστοιχη «αμιγώς τουρκική» το 1727 και η τουρκική το 1729, στον χώρο της ένυπτης «αμιγώς τουρκικής» πεζογραφίας, αν εξαιρέσουμε το λεγόμενο «λαϊκό ανάγνωσμα» (το οποίο λογοτεχνικό βιβλίο) και τις μεταφράσεις, διασκευές ή ερασιμα-τωδείς «γραικοτουρκικές» ένυπτες εκδόσεις με καθαρά λογοτεχνικό περιεχόμενο, ξεκινούν το 1849, οι αντίστοιχες «αρμενοτουρκικές» το 1851 και οι πρώτες τουρκικές το 1851-2: όλες στην Κωνσταντινούπολη.

Το ενδιαφέρον είναι ότι πρόκειται, και στις τρεις περιπτώσεις, για βιβλία που περιλαμβάνουν πεζογραφήματα με σαφές ερωτικό, περιπετειώδες, αλλά και κοινωνικό-ρεαλιστικό περιεχόμενο· κάτι που δείχνει όχι μόνο τους στενούς δεσμούς με τις παραδόσεις των ρεαλιστικών *χικαρέ* και *μεντάχ* [τουρκ. *menekah* «γραφ. *māddah*]¹⁰ του 17ου και 18ου αιώνα, και με το αρχαίο «λαϊκό μυθιστόρημα» των αστικών κέντρων του 19ου αιώνα, αλλά, ενδεχομένως, και έναν ανταπόκριση στα αιτήματα της εποχής του Τανζιμάτ, που έβλεπε τη λογοτεχνία ως μέσο κοινωνικής συνειδητοποίησης και κινητοποίησης, καταρρέουσες κοινωνικοθρησκευτικές αγκυλώσεις του παρελθόντος, ενίσχυσε την ανάγκη μεταρρυθμιστική διάνοηση και στρεφόταν με ευαισθησία προς τον πολιτικό πολιτισμό, αν και κυρίως προς την υλική και τεχνολογική του όψη: δηλαδή καταθύνσεις που πρώτος ίσως, στην περίοδο 1830 κ.ε., και στα ελληνιστικά έλαβε διατύπωση το 1839 ο ρεαλιστικός και σατιρικός *Πολυπαθής* του Γρηγορίου Παλαιολόγου.

Τα τρία αυτά δείγματα είναι, βέβαια, άμεσα μεταξύ τους. Το ελληνόγλωσσο Κωνσταντινουπολίτικο έργο του 1849 αποτελεί μέρος μιας «ελληνο-γραικο-ασιατικής» έκδοσης με εμφανέστερο τον λαϊκό χαρακτήρα, και δεν ξεπερνά τις 45 σελίδες ή τα όρια ενός ανεπτυγμένου διηγήματος, που στήνεται κατά μήκος των «ηθικοερωτικών Ιστοριών» του *Ερωτος αποτελέσματα*: το τουρκο-

αφενός, με καθαρά ερωτικές ιστορίες αφιέρτου, ζωντανή φαίνεται να είναι η ίδια παράδοση από την οποία διαπνέονται οι πρώτες ελληνικές συλλογές διηγημάτων και τα λανθάνοντα ή αποσπασματικά γνωστά χειρόγραφα μυθιστορήματα του τέλους του 18ου αιώνα, όπου, βέβαια, προέχουν τα πλούδια σε κατοπινές εκδοτικές τύχες *Έρωτος αποτελέσματα*.

Δεύτερον, το πλαισίο αυτών των περιπετειωδών κατά βάση ιστοριών, οι οποίες συνήθως έχουν πρωταγωνιστές πρόσωπα που ανήκουν στη μέση τάξη των πόλεων, φανερώνοντας μια στοιχειώδη μορφή (μη ψυχολογικού) ρεαλισμού στην περιγραφή της καθημερινής ζωής συνθητισμένων ανθρώπων και στον ασυγκάλυπτο χειρισμό των ερωτικών σχέσεων, κρατά ακόμα κάτι από την παράδοση των μεγάλων ανατολικών λεζογραφικών συλλογών του παρελθόντος, όπως οι *Χίλιες και Μία Νύχτες* και οι *Χίλιες και Μία Μέρες* (ή *Περσικές/Τουρκικές Ιστορίες*), όπως κρατούσε και η λιμπερτίνικη «επεξεργασία» ή παρωδία τους στην πρώιμη *Αληθή Ιστορία*.

Τέλος, τρίτον, σε πολλά από τα έργα αυτά είναι εμφανής ο συνδυασμός αφενός της παράδοσης του αρχαιοελληνικού ερωτικού-περιπετειώδους μυθιστορήματος, και αφετέρου της εγχώριας μεταβυζαντινής, οθωμανικής είτε βαλκανικής, παράδοσης των χειρόγραφων ερωτικών-περιπετειωδών μυθιστοριών. Ο συνδυασμός αυτός φαίνεται να ενισχύεται από τα τέλη του 18ου αιώνα κ.ε. και στερεώνεται μέσα στα «ρομαντικά» χρόνια (που, ως μην το ξεχνούμε, είναι, παράλληλα, και «νεοκλασικιστικά»): αφενός εκδηλώνεται είτε με την εκδοτική αναβίωση των αρχαίων μυθιστορημάτων στο πρωτότυπο (κυρίως των *Αιθιοπικών* του Ηλιόδωρου, αλλά και άλλων)¹⁵ είτε με την εμφάνιση δημοδών μεταφράσεων, διασκευών και αναπλάσεων τους σε πολλές βαλκανικές γλώσσες και στην τουρκική· αφετέρου ενισχύεται με την έστω και φασματική ή αρκετά μεταγενέστερη εκδοτική εμφάνιση οθωμανικών-τουρκικών μυθιστορηματικών έργων που πρέπει να κυκλοφορούσαν, για μεγάλο διάστημα, μόνον, ή κυρίως, προφορικά.

Στην πρώτη περίπτωση αρκεί να θυμηθούμε τις εκδόσεις των Γλυκήδων της Βενετίας, της Βιέννης και του ίδιου του Κοραή, τις παραφράσεις του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, ή τα ονόματα των πρωταγωνιστών του *Αειώνου* του Παναγιώτη Σούτσου και του *Θέρσανδρου* του Επαμεινώνδα Φραγκοδμή (που αντλείται, φυσικά, από τα *Αιθιοπικά*): στον ρομανικό και γραϊκικό περίγυρο των Ηγεμονιών, τα περιπετειώδη ρομάντζα *Φιλέραστας και Ανθούσα*, *Θεαμένης και Χαρίκλεια* και *Πολιτίων*, *Άργος και Μιλίτινη*· τέλος, στον «τουρκογραφικό» χώρο, το *Θεαμένης και Χαρίκλεια* του Ευαγγελίνου Μισσηλίδη (1851).

Στη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή στις μεταγενέστερες καταγραφές παλαιότερων ερωτικών-περιπετειωδών μυθιστοριών, αρκεί να αναφέρουμε δύο παραδείγματα, ένα ελληνόγλωσσο και ένα τουρκικό: πρώτα, την αβιβλιογράφητη και λανθάνουσα βενετική έκδοση των *Συμβεβηκότων του Ρεφέ/Ρηφέ και της Μιχρή* [*Eventus Rherphae et Michrae*], που θα πρέπει να εκδόθηκε από το τυπο-

γραφείο Θεοδοσίου το 1800 ή 1801 και είναι μετάφραση από τουρκικό, πιθανόν να είναι πεζό ή μεικτό μορφικά, έργο που φαίνεται να αφορούσε μιαν από τις σημαντικότερες της διάσημης για τα λυρικά της ποιήματα, αλλά και για την παραγωγή, μα, τελικά, αγνή ερωτική ζωή της, Οθωμανής ποιήτριας του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα Mihri Hatun, και ανήκε ίσως στο είδος της «ρομαντικής βιογραφίας»¹⁶. κατόπιν, ένα τουρκικό έργο πολύ καλύτερα γνωστό, την καταγραμμένη στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα *Περιπέτεια της Καλλιόπης* [*Kalyopi'nin Sergüzesi*], που η δράση της τοποθετείται, αρχικά, στην μόλις κατακτημένη από τον Μεχμέτ Β' Κωνσταντινούπολη των μέσων του 15ου αιώνα, εμπλέκοντας ένα ζευγάρι ετερόφυλων και ετερόθρησκων, αλλά αφοσιωμένων νεαρών εραστών, ορφανών από πατέρα, τον Ζιβέρ Μπέη, μοιχογιό ενός από τους βεζιρήςδες του σουλτάνου, και την Καλλιόπη, κόρη ενός σκοτωμένου Έλληνα υπερασπιστή της βυζαντινής πρωτεύουσας. Παρόλο που επίκεντρο της διήγησης δεν φαίνεται να είναι η κοσμοπολιτική περιγμήρη περιοχών πολιτισμικής σύγκρουσης, αλλά μάλλον το αντίθετο (η Οθωμανική κοινωνία παρουσιάζεται σαν ένα χωνευτήρι, όπου, τελικά, μουσουλμάνοι και μη μουσουλμάνοι καταλήγουν στο να σεβαστούν ή και να ασπαστούν τις τουρκικές και ισλαμικές αξίες), το ευτυχές τέλος και η χροιά των συγκίλων περιπετειών των δύο νέων, που υφίστανται εξαιτίας της σφοδρής αντίδρασης του αδελφού της νέας, αλλά και χάρη σε τυχαία περιστατικά, ταξίδια, περιπλανήσεις και ναυάγια στην Ανατολική Μεσόγειο και στην Ερυθρά Θάλασσα, θυμίζουν τις λύσεις του αρχαίου και του βυζαντινού μυθιστορηματος, άρα μια γηγενή παράδοση που πρέπει να τη συμμερίστηκαν όχι μόνον οι ελληνικοί, αλλά και άλλοι πληθυσμοί της αυτοκρατορίας.¹⁷

Μένει να γίνει, φυσικά, αρκετή δουλειά για να εξακριβωθούν καλύτερα οι διασυνδέσεις όλων αυτών των έργων που αναφέρθηκαν παραπάνω απλώς ως παραδείγματα, οι ενδεχόμενες διακειμενικές επαφές τους μέσα σ' ένα πολύγλωσσο μα όχι στεγανό «πολυσύστημα», ή ιδιαίτερη ακτινοβολία και επίδρασή τους. Όπως και η σχέση, ο διάλογος ή η αντίθεσή τους με κάποιες «καθαρά ρομαντικές» μυθιστορηματικές «βιογραφίες», «αυτοβιογραφίες» ή «ιστορίες της καρδιάς» της ίδιας εποχής, όπως, π.χ., τα «αθηναϊκά» και άλλα μυθιστορήματα, η υπόλοιπη μεταφρασμένη παραγωγή και το αφηγηματικό υλικό που «κρύβεται» μέσα στα αλλότρια είδη της ιστορικής, περιηγητικής και ημερολογιακής αφήγησης (όπως, π.χ., το γαλλόγλωσσο «προσχέδιο μυθιστορήματος» για την κοσμική περίοδο της ζωής του μοναχού Σωμεών και τον άτυχο έρωτά του για τη συντοπίτισσά του Ραλλού από το Αϊβαλί, που αποτέλει το Επίπετρο παξιδιωτικού έργου του Βασίλειου Νικολαΐδη στα 1859).¹⁸

αφιερώσω τις λίγες αυτές σκέψεις— είχε περιοριστεί κυρίως στην «πολυγλωσσία κάποιων νεότερων Ελλήνων συγγραφέων».²⁰ Αναφέρεται και μόνο το εύρος αυτής της ποσότητας, που παραμένει ακόμα αμήχανα «ασχολίαστη», ο Γ. Π. Σαββίδης θεωρούσε πως έθιγε από τα άκρας εθνικά απόρρητα της άγραφης ιστορίας της νεοελληνικής «επιχειρηματίας». Δεν νομίζω πως μια συμπερίληψη του ευρύτερου οθωμανικού προβληματισμού μας, που ξεκινά από εμπειρικές πραγματιστικές, όπως η ποσότητα της λογοτεχνικής και εκδοτικής παραγωγής, έχει κίνητρα ιδεολογικά, εθνικιστικά-τοπικιστικά ή διεθνιστικά. Αυτά έχουν ανάγκη μόνον οι αδιάβαστοι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Έτσι αυτοχαρακτηρίζεται στα πρώτα έντυπα (και στην παλαιότερη κριτική) η «απορροφή γραμματευσιακής παραγωγή που χρησιμοποιεί το ελληνικό αλφάβητο» της εποχής του όρο ορθότερο από τον αντίστοιχο «καρμανλίδικα, τω», τον οποίο έχουν την ιδιότητα, συνόψα, να χρησιμοποιούν οι ξένοι τουρκολόγοι, αλλά, παραδόξως, και νεότεροι Έλληνες μελετητές: J. Deny, «A propos des traductions en turc osmanli des textes religieux chrétiens», *Die Welt des Islams*, N. S. 4 (1956) 30-39; S. Salaville - E. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*, τ. 1-3, Αθήνα 1958-1974; János Eckmann, «Die karamanische Literatur», στον τόμο L. Bazin - A. Bombaci - J. Deny - T. Gökbilgin - F. iz - H. Scheel (επιμ.), *Philologiae turcaicae fundamenta*, τ. 2, Aquis Mattiacis 1964, σσ. 819-835; R. F. Anhegger, «Hurufumuz Yunanca. Ein Beitrag zur Kenntnis der Karamanischen Literatur», *Anatolica* 10 (1933) 149-164; E. Balta, *Karamanlidika. Additions (1584-1900)*. *Bibliographie analytique*, Αθήνα 1987, και *Karamanlidika. XXe siècle. Bibliographie analytique*, Αθήνα 1987.

² Για τις πρώτες, βλ. τα βιβλιογραφικά στοιχεία των S. Salaville - E. Dalleggio και E. Balta, ό.π., σπμ. 1· για εκδόσεις του *Νασρεντίν Χότζα*, βλ. τα πρόσφατα άρθρα μου: «Ένας Οθωμανός Αίσωπος στην αυλή των Μυροκορδάτων και του Οθώνα: Οι πρώτες σωζόμενες ελληνικές μεταφράσεις του *Νασρεντίν Χότζα*», *Μολυβδοκοινοβουλευτική* 4 (1993) 7-41 (και μικρότερη μορφή: «Ένας Οθωμανός Αίσωπος στην αυλή των Μυροκορδάτων: Οι πρώτες σωζόμενες χειρόγραφες ελληνικές μεταφράσεις του *Νασρεντίν Χότζα*», στον τόμο *Όμιλος της λαϊκής και της λόγιας νεοελληνικής λογοτεχνίας. Επιστημονική Συνάντηση αφιερωμένη στον Γιάννη Αποστολάκη, Θεσσαλονίκη, 14-16 Μαΐου 1992* [ΕΕΦΣΠΘ. *Τάχος Τμήματος Φιλολογίας*, Παράρτημα αριθ. 5], Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 159-181), και «Αββιλογράφους εκδόσεις του *Νασρεντίν Χότζα* (Σμόρνη 1848, Αθήνα 1860, 1861)», *Ελληνικά* 45 (1995) 362-371.

Κρίνοντας γραμματολογικά τη θεματική «στροφή» ενός πολύ νεότερου ελληνικού μυθιστορήματος, του *Bian του Ισμαήλ Φερικ πασά* (1989) της Ρέας Γαλανάκη, σ' ένα επαισόδιο του οθωμανικού παρελθόντος της Κρήτης στη δεκαετία του 1860, ο Σκοτσέζος συγγραφέας μιας πρόσφατης *Εισαγωγής στη Νεοελληνική Λογοτεχνία* (ή, καλύτερα, στη *Νεότερη Ελλαδική Ποίηση και Πεζογραφία*) νομίζει πως αναγνωρίζει στο έργο αυτό δύο πράγματα: «το αδύνατον της επιστροφής σ' ένα ένδοξο παρελθόν και, σχεδόν, την πρώτη παραδοχή, στη [νεοελληνική] λογοτεχνία, πως η κληρονομιά της Ελλάδας σήμερα συμπεριλαμβάνει την ιστορία της ως επαρχίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας».¹⁹ Δεν θα είχαμε κανένα πρόβλημα να συμφωνήσουμε με τον Βρετανό συγγραφέα—που ανήκει βέβαια κι αυτός σ' ένα από τα πολλά έθνη που αναγνώρισαν πολλές φορές πως η δική τους γραμματευσιακή κληρονομιά συμπεριλαμβάνει την ιστορία τους ως επαρχιών της αρχαιοελληνικής πνευματικής απολυταρχίας. Θα προσθέταμε απλώς πως θα περιμέναμε, σ' ένα από τα επόμενα, «συνθετικά» βιβλία του, να διερευνήσει και τους τρόπους με τους οποίους οι μη ελληνικοί λαοί της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Βαλκανικής παραδέχτηκαν, άμεσα ή έμμεσα, πως η δική τους κληρονομιά συμπεριλαμβάνει την ιστορία τους ως επαρχιών όχι μόνον της αρχαιοελληνικής, αλλά και της βυζαντινής, της μεταβυζαντινής και της νέας ελληνικής γραμματείας, ή, έστω, τους τρόπους με τους οποίους οι λαοί αυτοί και οι γλώσσες τους «αντάλλαξαν» με την ελληνική γλώσσα και γραμματεία πολλά πράγματα, όχι ως «επαρχίες», αλλά ως σύνοικοι πληθυσμοί μιας «συμπολιτείας». Καθώς, στους χώρους αυτούς, οι συγκριτοφιλογικές σχέσεις σπάνια αποτελούν μονόδρομο, τέτοιες διερευνησεις ίσως θα αποκάλυπταν αρκετά ξεχασμένα πράγματα, ακόμη και εκπλήξεις.

Ελπίζω να σας φάνηκε εύλογη η πρότασή μου να ξαναδιαβάσουμε και να κρίνουμε την ελληνική αφηγηματική πεζογραφία των περιόδων 1830-1880 ή 1790-1890 όχι μεμονωμένα ή στενά, αλλά μέσα σε ευρύτερα συμφοραζόμενα και τα συμφοραζόμενα αυτά δεν μπορούν να περιορίζονται μόνο στον δυτικοευρωπαϊκό ρομαντισμό και ρεαλισμό: εκτός κι αν μας αρέσει να συνεχίζουμε να βαδίζουμε πάνω στην πεπατημένη κάποιων ιστορικών της λογοτεχνίας μας, που έκαναν στον καιρό τους, όσο μπόρεσαν ή όσο θέλησαν, το ερευνητικό τους χρέος, όχι όμως για να δουν τους μαθητές τους να αναμασούν τα δικά τους λόγια πλατειάζοντας «συνθετικά», αλλά με την προσδοκία πως κάποιιο νεότερο τους θα τους τιμήσουν ουσιαστικά, συμπληρώνοντας, διορθώνοντας ή και αμφισβητώντας, επομένως «αναλύοντας», τα δεδομένα και τα πορίσματά τους.

Όπως είχα δηλώσει και από την αρχή, η εισήγησή μου περιορίστηκε μόνο σε επιλογή πεζογραφικών παραδειγμάτων, όπως μια ομολογή, πριν από οχτώ χρόνια, ανακοίνωση του μακαρίτη δασκάλου μου Γ.Π. Σαββίδη—στον οποίο

³ Βλ. R. F. M. Anhegger-Vedat Günyol (επιμ.), *Evangelinos Misailidis, Seyrevle Dünyayı (Temaşa-ı Dünya ve Cefâkâr u Cefâkes)*, Istanbul 1986, 1988. M. Kaplan, *ep Cumhuriyet*, 10.11.1986. A. Tietze, «Die Erfassung des türkischen Wortschatzes und ein türkischer Roman von 1871-1872», στον τόμο J.- L. Bacqué-Grammont - B. Flemming - M. Gökbek - I. Ortaylı (επιμ.), *Türkische Miszellen. Robert Anhegger Festschrift*, Istanbul 1987, σσ. 349-368. Turgut Kut, «Temaşa-ı Dünya ve Cefakâr u Cefâkes'in Yazarı. Evangelinos Misailidis Efendi», *Tarih ve Toplum* 48 (1987) 342-346. R. F. M. Anhegger, «Evangelinos Misailidis ve Türkçe Konusan Dindaslaru», και «Evangelinos Misailidis ve Türkçe Konusan Dindaslaru II», *Tarih ve Toplum* 50 (1988) 73-76, 51 (1988) 175-177. Π. Στάθη, *ep. To Bîma*, 26.10.1988. Sula Boz, «Paleologos / Misailidis / Favini. Üç isim, bir akrabalık», *Milliyet Sanat Dergisi*, Ιούνιος 1990, σσ. 36-37. R. F. M. Anhegger, «Das Temaşa-ı Dünya des Evangelinos Misailidis (1871/72) als Quelle zur karamanischen Sprach- und Kulturgeschichte», στον τόμο I. Baldauf - Kl. Kreiser - S. Tezcan (επιμ.), *Türkische Sprachen und Literaturen. Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz Bamberg, 3.-6. Juli 1987*, Wiesbaden 1991, σσ. 1-38. Π. Στάθη, *Turkologien-Konferenz Bamberg*, 3.-6. Juli 1987, Wiesbaden 1991, σσ. 1-38. Π. Στάθη, «Οι περιπέτειες του Πολυπαθούς του Γρηγορίου Παλαιολόγου», *Μηνίμων* 17 (1995) 131-145. Γ. Κεχαγιόγλου, «Η στασιμωδική συγκριτική γραμματολογία του Νέου Ελληνισμού και η "γραικοτουρκική" διασκευή του Πολυπαθούς του Γρ. Παλαιολόγου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11 (1995-1996) 125-136.

⁴ Για το γραμματολογικό πλαίσιο της τουρκικής πεζογραφίας της εποχής, βλ. πρόσφατα: Ahmet Ö. Evin, *Origins and Development of the Turkish Novel*, Minneapolis 1983. Robert P. Finn, *The Early Turkish Novel, 1872-1900*, Istanbul 1984. Saliha Paker, «Translated European Literature in the Late Ottoman Literary Polysystem», *New Comparison 1* (Άνοιξη 1986) 67-82. η βιβλιογραφία σε τουρκική γλώσσα είναι, βέβαια, αφθονότατη.

⁵ Στις οποίες θα πρέπει να προστεθεί, ύστερα από την αποκαλυπτική ανακοίνωση του Δ. Ι. Πολέμη στο Συνέδριό μας, και ένα άγνωστο, ως τώρα, και ελλιπώς παραδομένο, ευρύτερο αλλά συγγενές θεματικά και μορφικά, φαναριώτικο πεζογράφημα που ίσως χρονολογείται στα 1793.

⁶ Βλ., πρόσφατα, B. Lewis, κ. ά. (επιμ.), *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*. [στο εξής: *ΕΙ*], τ. 3, ανατύπ., Leiden 1986, σσ. 367-377, λήμμα hikāya, όπου και βιβλιογραφία.

⁷ Τα πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία της έκδοσης: Ο ΕΡΑΤΟΜΑΝΗΣ | ΧΑΤΖΗ ΑΣΑΝΗΣ, | ΗΡΟΣ ΤΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΙΑΣ. | ΚΟΜΩΔΙΑ | ΕΙΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΠΕΝΤΕ. | Συνταχθεύσα υπό Ε. Μ. | ΕΝ ΣΜΥΡΝΗ, | 1871. | σελ. 88. Σκοπεύω να την παρουσιάσω αναλυτικότερα αλλού. Για την προηγούμενη παράδοση των θεατρικών τύπων ή ρόλων που γίνονται φορές ιδιωμάτων ή ιδιολεκτών, βλ., πρόσφατα, Θ. Χατζηπανταζής, *Το Κομωδιόλλιο*, τ. 1, Αθήνα 1981, σσ. 35-43, και Δ. Τζιόβας, *Το παλιόμνηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, Αθήνα 1993, σσ. 154-159.

⁸ Προπομπιάζω έκδοση του ενδιαφέροντος αυτού μυθιστορήματος του πολύπλευρου στρατιωτικού και συγγραφέα. Η πρόσφατη παρουσίαση του συνολικού έργου

από τη Μ. Δήτσα, «Βασίλειος Νικολαΐδης», στον τόμο *Η Παλαιότερη Πεζογραφία*, τ. 5, Αθήνα 1996, σσ. 334-381, είναι πολύ ελλιπής βιβλιογραφικά.

⁹ Ο.π., σημ. 1. Για το ευρύτερο πολιτισμικό και τυπογραφικό-εκδοτικό πλαίσιο, Johann Strauss, «Zum Istanbul Buchwesen in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts», *The Journal of Ottoman Studies / Osmanlı Araştırmaları* 12 (1992) 307-

318.

¹⁰ Ο.π., σημ. 6, και C. E. Bosworth (επιμ.), *EI*, τ. 5, Leiden 1986, σσ. 951-953, λήμμα Maddah, όπου και βιβλιογραφία.

¹¹ Ο.π., σημ. 7, σ. 47.

¹² Βλ. E. Balta, *Karamanlidika. Additions (1584-1900)*..., ό.π., σημ. 1, σσ. 39, 42, 44 (σημ. 27, 30, 32), και Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - Σχόλια*, Αθήνα 1983 [= *Τετράδια Εργασίας*, 4], σ. 237 (σημ. *1296).

¹³ Βλ. A. Tietze, «Der erste moderne Roman in türkischen Sprache», *Journal of Turkish Studies / Türklik Bilgisi Araştırmaları* 15 (1991) 345-353.

¹⁴ Βλ. A. Ö. Evin, ό.π., σημ. 4, σσ. 33-38. R. P. Finn, ό.π., σημ. 4, σ. 2.

¹⁵ Για την πρώτη από τις δεκαετίες, στις οποίες κορυφώνεται το ενδιαφέρον αυτών, βλ. το άρθρο μου «1790-1800: Γέννηση, αναβίωση, αναπροφύλαξη ή επανεκτίμηση της ελληνικής ερωτικής πλασματικής πεζογραφίας», *Σύγκριση / Comparaison* 2.1 (1991) 53-62, όπου και βιβλιογραφία.

¹⁶ Θα παρουσιάσω τα ανέκδοτα αυτά στοιχεία, που προκύπτουν από έγγραφο του βενετικού Κρατικού Αρχείου, σε χωριστό δημοσίευμα.

¹⁷ Βλ. A. Ö. Evin, ό.π., σημ. 4, σσ. 31-33.

¹⁸ *Les Turcs et la Turquie contemporaine*..., τ. 2, Paris 1859, σσ. 349-365. Βλ. τώρα και την όχι εντελώς βελτιωμένη, δυστυχώς, ελληνική μετάφραση: *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα 1996, σ. 365 (η μετάφραση του παραθέματος είναι δική μου, με βάση το αγγλικό πρωτότυπο).

¹⁹ R. Beaton, *An Introduction to Modern Greek Literature*, Oxford 1994, σ. 292.

²⁰ Βλ., τώρα, Γ. Π. Σαββίδης, *Τράπεζα Πνευματική, 1963-1993*, Αθήνα 1994, σσ. 187-195, και ιδίως σσ. 190-193.